

ԿԻՒՐԵՂ ՍԿԻԻԹԱՊՈԼՍԵՑՈՒ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Ե.-Զ. ԴԱՐԵՐԻ
ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԳԵՈՐԳ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
dngenvorg@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Ս. Երկրի քրիստոնեայ դիմագծի մէջ իր ուրոյն ու կարեւոր նշանակութիւնն ունի հայոց ներկայութիւնը: Չնայած՝ հայ վանականները Պաղեստինում են հաստատուել դեռեւս Դ.-Ե. դդ., միջնադարեան հայ մատենագրութիւնը յատուկ չի լուսաբանել պատմութեան այդ էջերը: Այդ առումով պաղեստինցի վանական եւ վարքաբան Կիւրեղ Սկիւթապոլսեցու վկայութիւնները Ս. Երկրում հայոց ներկայութեան ամենավաղ եւ ամենավաւերական տեղեկութիւններից են, որոնք հայագիտութեան մէջ առ այսօր ըստ արժանւոյն չեն ներկայացուել¹: Սոյն յօդուածով փորձ է կատարում՝ լրացնել այդ բացը:

Հայ վանականների եւ ուխտատւորների հոսքը Պաղեստին սկսուել է Դ. դարից, երբ հայոց արքաների ու նախարարների հովանաւորութեամբ հայկական վանքեր էին կառուցուել Երուսաղէմում ու շրջակայքում²:

Հայ կրօնատւորների ներկայութիւնը Պաղեստինում չէր սահմանափակուել միայն զուտ հայկական վանական հաստատութիւններով. զգալի թւում է հայազգի միաբաններ կային նաեւ Երկրամասի այլ վանքերում: Նրանց մասին արժէքատու տեղեկութիւնների հիմնական աղբիւրը հենց Սկիւթապոլսեցու հեղինակած վարքագրական յուշարձաններն են:

Սկիւթապոլսեցին ծնուել է շուրջ 524ին Սկիւթապոլիս (այժմ՝ Բէթ-Շիան, հիւսիսային Իսրայէլ) քաղաքի եպիսկոպոսի օգնական Յովհաննէսի ընտանիքում: 531ին Յովհաննէսի ընտանիք այցելած Սաբբա սրբացեալը նկատում է եօթնամեայ Կիւրեղին եւ յորդորում նրա ծնողներին՝ երեխային կրթութեան տալ՝ յետագայում վանական դառնալու համար: Ահա այսպէս, տարրական կրթութիւն ստանալուց յետոյ պատանի Կիւրեղը վանական հերակտրութիւն³ է ընդունում եւ քսան տարեկանում սկսում շրջել Պաղեստինի վանքերով: 543ին նա գալիս է Սաբբայի հիմնած Մեծ Մայրավանք, որտեղ արդէն տասնմէկ տարի առաջ մահացել էր Սաբբան: Այստեղ Կիւրեղը ծանօթանում է Փոքր Հայքի Կոլոնիա քաղաքի նախկին եպիսկոպոս Յովհաննէս Լուկեացին, որը դառնում է երիտասարդ վանականի հոգեւոր հայրը: Կիւրեղը երկար ժամանակ ապրում է Եւթիմիոս Մեծի վանքում, որտեղ ակնանատեսներից տեղեկութիւններ է հաւաքում վերջինիս մասին: Տասնմէկ տարի անց Կիւրեղն իր հոգեւոր հօր յորդորով քնակութիւն է հաստատում պաղեստինեան Նոր Վանքում, որտեղ երկու տարուայ մէջ շարադրում է Եւթիմիոսի ու Սաբբայի վարքերը: Ապա նա վերադառնում է

Սաբբայականք, որտեղ շարադրում է մնացած վեց սրբերի՝ Թէոդոս Կի-նովիարիսիսի, Յովհաննէս Լուկեացիի, Թէոդոսիոսի, Աբրահամի, Գերասի-մոս Յորդանանցու եւ Կիրակոս Ճգնատրի վարքերը: Շատ չանցած, մօտ 560ին, նա կնքում է իր մահկանացուն⁴: Նրա ժառանգութիւնն այնքան որակեալ է, որ յոյն հայրաբան Պանայոտիս Խրիստոնն չի վարանում նրան համարել «*բոլոր ժամանակների ամենամեծ վարքաբան*»ը⁵:

Պաղեստինում հաստատուած հայաստանցի վանականներից ամենա-նշանաւորն անշուշտ, պաղեստինեան վանականութեան հիմնադիրներից մէկը՝ **Եւթիմիոս Մեծն** է⁶: Նա ծնուել է շուրջ 377ին Փոքր Հայքի Մելիտենէ քաղաքում, որը Կիւրեղն անուանում է «*հայերի հոջակատր մայրաքա-ղաք*»⁷: Մանուկ հասակից (շուրջ 374-382) նա դաստիարակւում է Մելիտե-նէի Օտրիոս Եպս.ի խնամածութեան ներքոյ: Օտրիոսը մկրտում է Եւթիմ-իոսին ու նրան ընթերցանողի հերակտրութեան արժանացնում: Աստուա-ծաբանական կրթութիւնը Եւթիմիոսն ստանում է Ակակիոս⁸ եւ Սինողիոս ընթերցանողներից, որոնք յետագայում Մելիտենէի եպիսկոպոսներ են դառնում: Շատ չանցած Եւթիմիոսը քահանայ եւ վանքերի տեսուչ է կար-գում: 406ին քսանիննամեայ Եւթիմիոսն ուխտի է գալիս Երուսաղէմ եւ դառնում անապատական: Նրա հարեանն ու ճգնակիցն էր Թէոկտիստո-սը (վխճ. 468)⁹: Միառժամանակ անց Եւթիմիոսն իր հայրենակից Դոմէտ-իանոսի հետ բնակութիւն է հաստատում Թէոկտիստոսի ճգնարանից փոքր-ինչ հեռու՝ այժմեան Իսան-էլ-Ամմարի մերձակայքում: Հետզհետէ Եւ-թիմիոսի շուրջն են հաւաքում աշակերտներ, եւ նրանց համար եկեղեցի ու խցեր են կառուցում: 427ին եկեղեցին օծում է Երուսաղէմի Եղբնաղ պատրիարքի (422-458/461) ձեռամբ, եւ Եւթիմիոսի վանքն իր սրբակեաց վանաւոր շնորհիւ մեծ հոջակ է ստանում:

Եւթիմիոսի միաբանութիւնն սկզբնապէս կազմուած էր տասներկու վա-նականներից, որոնց թում էին Մելիտենէի եպիսկոպոս Սիդոնիոսի երեք զարմիկները՝ Ստեփանոսը, Գայիանոսը եւ Անդրէասը: 431ից՝ մինչեւ Եփե-սոսի Տիեզերաժողովը, Սիդոնիոսն այցելում է Ս. Երկիր, տեսակցում իր երբեմնի աշակերտ Եւթիմիոսին ու իր զարմիկներին: Ստեփանոսին նա իր հետ տանում է Երուսաղէմ, որտեղ պատրիարքը նրան ձեռնադրում է Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարի սարկաւազ, ապա՝ պաղեստինեան Եամնիա քաղաքի եպիսկոպոս¹⁰: Նրա եղբայր Անդրէասը յետագայում դառնում է Երուսաղէմի Ս. Մինաս մատռան երէց¹¹, իսկ միա եղբայրը՝ Գայիանոսը՝ Արաբիայի Միդաս քաղաքի եպիսկոպոս¹²:

Կիւրեղը Եւթիմիոսի Վարքի էջերում պատմում է արբա Եւթիմիոսի կա-տարած հրաշքների մասին: Դրանցից մէկն է հետեւեալը. «*Երբ մեր հայր Եւթիմիոսն սկսեց իր տեղը որպէս մայրավանք կազմակերպել...եւ երբ իր հետ եղած փասներկու եղբայրները պիտոյքների մեծ կարիքի մէջ էին, իսկ Դոմէտիանոսն առաջին փարում նրա (արբայի - Գ.Լ.) կողմից տնտես էր նշակակուել, պապահեց, որ հայ այրերի մի բազմութիւն՝ թուով մօտ չորս*

հարիւր հոգի, Ս. Քաղաքից Յորդանան իջնելիս պապահաբար ճանապարհից աջ շեղուեց ու մայրավանքին մօտեցաւ...Ծերը, տեսնելով նրանց, կանչեց Դոմեփիանոսին ու ասաց.

- Այս մարդկանց կերակրի՛ր:

Իսկ նա պապասխանեց.

- Պատրուական հայր, խուցը տասը հոգու յագենալու համար անգամ կերակուր չունի. արդ, այսպիսի բազմութեանը որպէսի՞նչ հաց ունենամ տալու:

Սակայն աստուածային Եփեմիոսը՝ մարգարէական շնորհով լի, ասաց.

- Ինչպէս որ քեզ ասացի՝ գնա՛, քանզի Ս. Հոգին այսպէս է ասում.

«Նրանք կ'ուրբեն, ու ւաեցունկ կը մնայ»:

Դոմեփիանոսը, գնալով այն փոքրիկ խուցը, որը ոմանք «հացատուն» էին կոչում, եւ որտեղ սակաւ հացեր կային, չկարողացաւ դուռը բացել, քանզի աստուածային օրհնութիւնը խուցը մինչեւ առաստաղ լցրել էր: [Հայ] այրերից ոմանց կանչելով՝ նա դուռը հանեց, եւ հացերը խցից դուրս թափուեցին: Նոյն օրհնութիւնը նմանապէս գինու եւ ձէթի պարագայում էլ եղաւ: Եւ բոլորը կերան ու յագեցան, եւ երեք ամիս շարունակ խցի դուռը չէին կարողանում փակել»¹³:

Սկիւթապոլսեցին չի մանրամասնում, թէ ո՛րտեղից էին այս հայերը՝ Փո՞քր, թէ՞ Մեծ Հայքից: Սակայն ուշագրաւ է չորսհարիւր թիւը, որը մեզ պատկերացում է տալիս դէպի Ս. Երկիր Ե. դարի հայ ուխտագնացութեան ծաւալների մասին: Հետաքրքրական է նաեւ ուխտատուների ուղեծիրը՝ Երուսաղէմից դէպի Յորդանան:

Մելիտենէում ստացած աստուածաբանական փայլուն կրթութիւնը Եւթիմիոսին թոյլ է տալիս գործուն մասնակցութիւն բերել ատենի դաւանաբանական յուզումներին: Նա պայքարել է արիոսականների, սաբելականների, մանիքէացիների, որոգիւնէականների ու նեստորականների դէմ: Բացի դրանից, նա 451ին Քաղկեդոնում գումարուած չորրորդ Տիեզերաժողովի ամենաեռանդուն պաշտպաններից էր: Տիեզերաժողովին իրենց մասնակցութիւնն են բերում Եփեմիոսի աշակերտները՝ Եամնիայի եպիսկոպոս Ստեփանոս Մելիտենեցին եւ սարակինոսաց եպիսկոպոս Յովհաննէսը¹⁴: Ժողովի նիստերի աւարտից յետոյ նրանք շտապում են Քաղկեդոնի հրապարակած հաւատոյ սահմանը (ծրօց)¹⁵ բերել իրենց աբբայի մօտ: Սահմանն ուշադիր քննելուց յետոյ Եփեմիոսը հաստատում է, որ այն լիովին համաձայն է Եփեսոսի Տիեզերաժողովի ուղղափառ վարդապետութեանը: Նոյն ժամանակներում, երբ Երուսաղէմի պատրիարք է դառնում հակաքաղկեդոնական Թէոդոսը, Պաղեստինում Քաղկեդոնի կողմնակիցների միակ օճախն է դառնում հենց Եփեմիոսի վանքը: Եփեմիոսի վիթխարի հեղինակութիւնը հաշուի առնելով՝ պատրիարքը ջանում է նրան իր կողմը գրաւելու, սակայն ապարդիւն¹⁶:

Աբբա Եփեմիոսը վախճանում է 473 Յունուարի 20ին՝ մարգարէանալով իր վանքի ապագայ ծաղկման մասին¹⁷:

Եփեմիոսի հետետրոդներից էր **Սաբբա (Սաբաս) Սրբացեալը** (439–532), որը ծնունդ է Կապադովկիայի Մուտալասկա գիւղում¹⁸: Պատանի տարիքում նա գալիս է Պաղեստին ու Եփեմիոս Մեծի ուղղորդումով դառնում արքա Թեոկտիստոսի վանքի միաբան: Այստեղ նա մնում է տասներկու տարի, որից յետոյ հեռանում է Յորդանանի անապատ, որտեղ հիմնում է միքանի վանք, որոնցից առաջինն ու գլխատրը Լաւրան էր՝ մայրավանքը, որի միաբանութեան մէջ մեծ թիւ էին կազմում հայերը: Սկիզբապոլսեցու վկայութեամբ՝ «Այս ժամանակ (շուրջ 491 – Գ.Ղ.) մայրավանք ընդունուեց աստուածակիր եւ աստուածային շնորհներով պայծառացած մի այր՝ ազգութեամբ հայ (γένει Ἀρμένιος), Երեմիա անունով¹⁹, որն իր հետ Պեպրոս եւ Պաւղոս անուններով նոյնակենցաղ ու ճգնակից երկու աշակերտներ ունէր: ... հայր Սաբասը նրանց համար շափ ուրախացաւ, քանզի բարեպաշտ էին, եւ նրանց փութեց այն քարանձաւն ու փոքր խուցը, որն իր քարայրից հիսիս էր ընկած եւ որպէղ սկզբում ինքն էր ապրում, երբ հեղեղաբան ղեռ միայնակ էր: Եւ նրանց թոյլ փութեց Շաբաթ եւ Կիրակի օրերին սաղմոսերգութեան կարգը հայրց լեզուով կապարել: ... շափ կարճ ժամանակում հայերը մայրավանքում բազմացան: Իսկ երանելի Երեմիայի յիշատակեալ աշակերտներից աստուածախօս Պաւղոսը Մեծ Մայրավանքում մինչեւ այժմ աստուածային առաքինութիւններով է առանձնացած. նրա (Երեմիայի - Գ. Ղ.) մասին սքանչելի շափ բաներ է պատմում, եւ այսպէղ գրուած բաներից շափերը ինձ՝ հեղինակիս, նա է աւանդեթ»²⁰:

Երբ Մայրավանքի վանականների թիւն աճում է, Սաբբան Տիրամօր անունով մեծ եկեղեցի է կառուցում: Այստեղ են տեղափոխում յունախօս միաբանները, իսկ հայերն «աստուածաշէն»²¹ եկեղեցի են փոխադրում. «Արդ, այնժամ [Սաբասը] հայերին փոքր աղօթարանից փոխադրեց՝ աստուածաշէն եկեղեցում սաղմոսերգութեան կանոնը հայրց լեզուով կապարելու՝ նրանց թոյլ տալով Աւետարանն (τὸ μεγαλειτον) ու մնացեալ ժամակարգութիւնը հաւաքներում առանձին հայերէնով ասել, իսկ աստուածային առաջադրութեան (պատարագի - Գ.Ղ.) ժամանակ գալ ու յունախօսների հետ աստուածային խորհուրդներին հաղորդուել: Բայց քանի որ նրանցից ոմանք ձեռնարկեցին Երեքսրբեան երգէն²² ասելու «Թափիչ» մականուանեալ Պեպրոսի յօրինած «որ խաչեցար վասն մեր» յաւելուածով, աստուածային ծերն արդարացիօրէն դժգոհեց ու հրամայեց, որ նրանք այս երգը յունարէն երգեն ըստ Ընդհանրական Եկեղեցւոյ հին աւանդութեան եւ ոչ թէ ըստ նորամուծութեան յիշեալ Պեպրոսի...»²³:

Սաբբա Սրբացեալի մտերիմներից ու Լաւրայի միաբաններից էր արդէն յիշատակուած **Յովհաննէս Լռակեացը**: Նա ծնունդ է 454ին Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս (այժմ՝ Շապին-Գարահիսար) քաղաքում, անուանի հայ ընտանիքում: Ծնողների մահից յետոյ Յովհաննէսը կառուցում է Աստուածամօր նուիրուած եկեղեցի եւ դրա կողքին տասը հոգուց բաղկացած փոքրիկ միաբանութիւն հաւաքում²⁴: Տասը տարի անց Սեբաստիոյ մետրոպո-

լիտը ժողովրդի պահանջով Յովհաննէսին հարեան Կոլոնիա քաղաքի եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Միքանի տարի անց, սակայն, Յովհաննէսն ստիպուած լըւմ է իր թեմը, մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, ապա՝ Պաղեստին: Այնտեղ 491ին իր ինքնութիւնը թաքցնելով, որպէս պարզ մոնթ աշակերտութեան է մտնում Սաբբայի մօտ: Յովհաննէս Նիկոպոլսեցու յետագայ կեանքն անցնում է ճգնակեցութեամբ ու լռակեցութեամբ: «Լռակեաց» մակդիրն ստացած Յովհաննէսն ըստ Կիրեղի, առատօրէն օժտուած է եղել մարգարէութեան ու հրաշագործութեան շնորհներով: Նա ի Տէր է ննջել 559ի Դեկտեմբերի 7ին, հարիւր չորս տարեկան հասակում՝ պահպանելով մտքի պայծառութիւնն ու մարմնի առողջութիւնը: Սկիզբապոլսեցին յատուկ է նշում, որ հենց իր հոգետր հայր Յովհաննէսն է յորդորել իրեն՝ գրելու Մեծն Եփմիոսի ու Սաբբա Սրբացեալի վարքերը եւ հենց նա է որպէս ականատես Կիրեղին փոխանցել տեղեկութիւնների մեծ մասը²⁵:

Մեծ թուով հայազգի վանականներ կային նաեւ Սաբբայի մտերիմ բարեկամ Թէոդոս Կինովիարխիսի հիմնած վանքում: Կիրեղ Սկիզբապոլսեցին հեղինակել է Թէոդոսի համառօտ վարքը, քանի որ հրապարակում արդէն կար մեծն արքայի ընդարձակ վարքը՝ գրուած նրա աշակերտ, Պետրա քաղաքի եպիսկոպոս Թէոդորոսի ձեռքով²⁶: Թէոդոսը ծնունդ է շուրջ 423ին Կապադովկիայի Մոզարիսօ օաւանում: Շուրջ 451ին նա ուղեւորում է Երուսաղէմ՝ ճանապարհին հանդիպելով նշանատր Սիմէոն Սինակեացին (322—457): Պաղեստինում Թէոդոսը ճգնութեան է նուիրում մի լեռան գագաթին գտնուող քարանձաւում, որտեղ, ըստ աւանդութեան, գիշերել է Հին Հերովդէսից խուսափած երեք մոզերը: Երբ Թէոդոսի շուրջն են հաւաքում աշակերտներ, քարանձաւից ոչ-շատ հեռու կառուցում է վանք, որտեղ ամէն քան ընդհանուր էր (յունարէն «Κοινόβιον»՝ այսինքն՝ «հանրակացարան»), եւ Թէոդոսն ստանում է «Κοινοβίάρχης»՝ «հանրակացարանի պետ» մակդիրը: Ինչպէս տեղեկացնում է Թէոդորոս Պատրացին՝ Կինովիոնի միաբանութիւնը կազմուած էր յոյներից կամ յունախօսներից, վէսսերից (թրակացի ժողովուրդ) եւ հայերից (το τῶν Ἀρμενίων φύλον): Արքա Թէոդոսն այս երեք ազգերի ներկայացուցիչների համար երեք առանձին եկեղեցիներ է կառուցում, որտեղ ամէն ազգ օրական եօթ անգամ ժամերգութիւն էր կատարում իր մայրենի լեզուով²⁷: Պատարագը վէսսերն ու հայերն առանձին կատարում էին մինչեւ Աւետարանի ընթերցումը (այսինքն՝ մինչեւ Հաւատացելոց Պատարագը), որից յետոյ անցնում էին յունաց եկեղեցին՝ վանահօր ու մնացեալ միաբանութեան հետ միասին արարելու Պատարագը եւ համատեղ հաղորդուելու համար²⁸:

Հակաքաղկեդոնական Անաստաս I կայսեր (491—518) հրամանին չհնազանդուելու՝ եւ Պաղեստինում քաղկեդոնականութեան դիրքերը գործուն կերպով ամրապնդելու համար Թէոդոսը դատապարտւում է ցմահ աքսորի, սակայն կայսեր յանկարծախաս մահուանից յետոյ արքան ազատւում է եւ վերադառնում իր վանք, որտեղ շուրջ հարիւր տարեկանում կնքում է

մահականացուն 529 Յունուարի 11ին: Թէոդոսի մահուանից յետոյ նրա իսկ վերջին կամքի համաձայն վանահայրութիւնն ստանձնում է **Սուփրոնիոսը**, որը Սկիւֆապոլսեցու վկայութեամբ՝ հայազգի էր, Սեբաստիայի Ջոմերի գիւղից (τῷ γένει μὲν ὑπήρχεν Ἀρμένιος ἀπὸ κώμης Ζωμερὶ καλουμένης τῇ μητροπόλει Σεβαστεῖα προσκειμένης)²⁹: Սուփրոնիոսը երիտասարդ տարիքում եկել էր Երուսաղէմ, այցելել բազմաթիւ հայրերի՝ ի վերջոյ դառնալով Թէոդոս Կինովիարիսիսի աշակերտը: Երկար տարիներ նա անցկացնում է վանքում տարբեր գործեր վարելով, եւ ապա տասնհինգ տարի զբաղեցնում է վանահօր օգնականի (δευτεράριος) պաշտօնը՝ հոգալով վանքի տնտեսական կարիքներն ու վարչական հարցերը: Բնականաբար, գործունեայ Սուփրոնիոսը արդէն այդ տարիների ընթացքում դարձել էր արբա Թէոդոսի աջ ձեռքը եւ կարելի է ասել, նրա փոխարէն վարում էր վանահօր պարտականութիւնները ոչ-հոգետոր հարցերի վերաբերեալ: Բոլորովին պատահական չէ, ուրեմն, որ Թէոդոսի վերջին կամքի համաձայն իր յաջորդը դարձաւ հենց Սուփրոնիոսը: Մեծն արքայի այդ ընտրութիւնը միանգամայն արդարացուած էր. Սուփրոնիոսը քառակի ընդլայնեց վանքի տարածքը, եռակի բազմացրեց միաբանութեան թիւը եւ կառուցեց Ս. Աստուածածին կաթողիկէն: Այդ գործերում Սուփրոնիոսին նիւթապետ աջակցում էր նրա ազգական Մամասը, որը մայրաքաղաքում կայսեր սենեկապետն էր: Սուփրոնիոսը տասնչորսամեայ արգասաբեր վանահայրութիւնից յետոյ հոգին առ Աստուած յանձնեց 542 Մարտի 21ին³⁰:

Այսպիսով, Կիւրեղ Սկիւֆապոլսեցու հեղինակած վարքագրական յուշարձանները կարետոր տեղեկութիւններ են հաղորդում Ե. դարի երկրորդ կէս-2. դարի առաջին կէսին Պաղեստինում ապրած եւ գործած հայազգի վանականների մասին: Այդ վկայութիւնները, արժանահաւատ ու եզակի լինելով՝ մեծապէս լրացնում են վաղ շրջանում Ս. Երկրում հայոց ներկայութեան մասին առկայ պատկերը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հայագիտութեան մէջ Կիւրեղի վկայութիւնների վրայ ուշադրութիւն է դարձրել Մկրտիչ Եպս. Աղանունին, որի դիտողութիւնները յետագայում ամփոփ ձեւով կրկնել է Արշակ Ալպոյաճեանը (Մկրտիչ Եպս. Աղանունի, *Հայկական Հին Վանքեր եւ Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին Մէջ*, Երուսաղէմ, Տպ. Սր. Յակոբեանց, 1931, էջ 329-39, 348-68. նաեւ՝ Ա. Ալպոյաճեան, *Պալմոսիւն Հայ Գաղթականութեան. Հայերու Յրտւմը Աշխարհի Զանազան Մասերը* (Սկիզբէն Մինչեւ ԺԱ. Դ. Քրիստոսի), Գահիրէ, Տպ. «Սահակ Մեսրոպ», 1941, էջ 183-5): Աղանունին, յունարէն չիմանալու պատճառով Կիւրեղի տեղեկութիւններին ծանօթացել է Եղիշէ պատրիարք Դուրեանի ազատ թարգմանութիւնների եւ ելոյապցի գիտնականների ուսումնասիրութիւնների միջնորդութեամբ:

² Այս սրբավայրերի ցուցակը մեզ յայտնի է 570ականների հեղինակ Անաստաս Վարդապետի միջոցով (Անաստաս վարդապետ Հերապոլսեցի, «Վասն Վանորէ-

ից, Որ Ի Սուրբ Քաղաքն յերուսաղէմ» (իրատ. Պաւէ Զորանեան), *Մատենագիրք Հայոց, Զ. Դար, Հտր. Ե.*, էջ 1271-9. նաեւ՝ Պ. Զորանեան, «Անաստաս Վարդապետի Կազմած Երուսաղէմի Հայկական Վանքերի Յուցակի Ժամանակի Հարցի Շուրջ», *Պաշտօնական հրատարական Հանդէս*, 2001, № 1, էջ 27-46: Պէտք է նկատել, որ Անաստասի յիշատակած «վանքերը» գոնէ իրենց սկզբնական տեսքով փոքր շինութիւններ էին, բաղկացած միջանի խցերից ու փոքր մատուռից:

³ Հերակտորութիւնը՝ մագերի կտրումը, աշխարհիկ կենսակերպից հրաժարուելու եւ անձն Աստուծոյ ծառայութեան նուիրելու խորհրդանշիչ էր. այն կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում վանական ուխտադրութեան եւ դպրական ձեռնադրութեան ծիսակարգերի մէջ:

⁴ Ս. Կ. Խրիստոս, *Ελληνική Πατρολογία*, Է. Ե' (Πρωτοβυζαντινή περίοδος), Զ'-Θ' αι., εκδ. οίκος Κυραμάνος, Θεσσαλονίκη, 2010 (Պ. Կ. Խրիստոս, *Յունական Հայրաբանութիւն*, Հտր. Ե. (Վաղ Բիզանդական Շրջան), Է-Թ դդ., Թեսալոնիկէ, «Կիրոմանոս» Հրատ., 2010), էջ 439-42:

⁵ Նոյն, էջ 440:

⁶ R. Genier, *Vie de S. Eutyme le Grand. les M'oiines et l'Eglise en Palestine au Ve s.*, Փարիզ, 1909. նաեւ՝ А. Б. Васькова, А. А. Турилов..., «Евфимий Великий», *Православная Энциклопедия*, т. 17 (Ա. Բ. Վանկովա, Ա. Ա. Տուրիլով..., «Եւփիմիոս Մեծ», *Ուղղափառ Հանրագիտարան*, Հտր. 17), էջ 442-8:

⁷ «Μελιτινήν τήν Ἀρμενίων περιφανή μητρόπολιν», E. Schwartz, *Kyrrillos von Skythopolis*, Լայպցիգ, 1939, էջ 8:

⁸ Ալակիոս Մելիտենեցին (շուրջ 370—438) իր ժամանակի ականատր եկեղեցական գործիչներից էր: Յայտնի էր որպէս Կիւրեղ Ալեքսանդրացու (370—444) ջերմ կողմնակից եւ նետտրականութեան ախոյեան: Նա բարեկամական կապեր է ունեցել Ս. Սահակի ու Ս. Մաշտոցի հետ, պահպանուել է նրանց նամակագրութիւնը (В. В. Василлик, А. Ю. Никифорова, Е. А. Луковникова, «Акакий», *Православная Энциклопедия*, т. 1 (Վ. Վ. Վասիլիկ, Ա. Յ. Նիկիֆորովա, Ե. Ա. Լուկովնիկովա, «Ալակիոս», *Ուղղափառ Հանրագիտարան*, Հտր. 1), էջ 364. նաեւ՝ *Գիրք Թորոց*, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1994, էջ 49-59):

⁹ Սկիֆապոլսեցին ոչինչ չի ասում այս ճգնաւորի ծագման մասին, սակայն յետագայի վարքագրական աղբիւրներում նշում է, որ Թէոկոտիստոսը ծնուել է Հայքի Հերապոլիս քաղաքում (Пролог, *Сентябрь-Март*, Մսկոյա, Синодальная типография, 1895-1896 (*Յայտնաւորք, Սեպտեմբեր-Մարտ*, Սինոդի տպարան, 1895-1896), էջ 95: Պատմական Ծովքի այս քաղաքը Ժ. դարից յետոյ յայտնի դարձաւ «Զմշկածագ» անունով, քանի որ այստեղ էր ծնուել Յովհաննէս Ա. Զմշկիկ կայսրը (969—76):

¹⁰ Schwartz, էջ 32-3:

¹¹ Նոյն, էջ 49: Աղանունու կարծիքով՝ յիշեալ մատուռը գտնուել է Հայոց Ս. Յակոբեանց տաճարի տեղում, քանի որ տաճարի մէջ առ այսօր գոյութիւն ունի Ս. Մինաս մատուռը (Աղանունի, էջ 338. հմմտ.՝ H. Vincent-E.-M. Abel, *Jérusalem. Recherches de Topographie, d'Archéologie et d'Histoire*. T. II, Jérusalem Nouvelle, Փարիզ, 1922, էջ 518-9): Սրբազան հոր կարծիքը հարկաւ ուշագրաւ է, սակայն ապացոյցների կարօտ է, քանի որ Երուսաղէմում կարող էին Ս. Մինասի

անունով մէկից անի մատուներ լինել, և բացի դրանից, պարզ չէ, թէ ո՞ր դարից սկսեալ Ս. Յակոբեանց տաճարի մէջ գոյութիւն ունի յիշեալ մատուռը:

¹² Schwartz, էջ 52-3:

¹³ Նոյն, էջ 27:

¹⁴ Տիեզերածողովի հայաստանցի մասնակիցների մասին տե՛ս՝ Գ. Ղազարեան, «Հայոց Մասնակցութիւնը Չորրորդ Տիեզերածողովին», *Բանբեր երեսնի Համալսարանի (Հայագիտութիւն, Հասարակական Գիտութիւններ)*, 2016:2(20), էջ 21-7:

¹⁵ Դ. Տիեզերածողովի սահմանը հետեւեալն է. «Արդ, Ս. Հայրերին հետեւելով, բոլորս միաբան ուսուցանում ենք խոստովանել մէկ և նոյն Որդուն՝ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին, Որ նոյն Ինքը կապարեալ է Աստուածութեամբ և նոյն Ինքը կապարեալ է մարդկութեամբ, ճշմարտապէս Աստուած է և նոյն ինքը ճշմարտապէս մարդ՝ բանական հոգով ու մարմնով: Ըստ Աստուածութեան համագոյ է Հօրը և նոյն Ինքն ըստ մարդկութեան համագոյ է մեզ. ըստ ամենայնի նման է մեզ՝ բացի մեղքից: Որ յափուեաններից առաջ Հօրից ծնունդ է ըստ Աստուածութեան և նոյն Ինքը վերջին օրերին մեզ և մեր փրկութեան համար Աստուածածին կոյս Մարիամից [ծնունդ է] ըստ մարդկութեան: Մէկ և նոյն Քրիստոսը՝ Տէր Որդին Միածին, որ երկու բնութիւնների մէջ իմացում է անշփոթաբար, անփոփոխաբար, անբաժանապէս և անանջապապէս: Բնութիւնների փարբերութիւնը միութեան պարճառով բնաւ չի վերանում, այլ իրաքանչիւր բնութեան յափուութիւնն առանել պահպանում է և մէկ Դէմքի ու մէկ Անձի մէջ միատրութւն: Որ երկու դէմքերի չի մասնաւորում կամ բաժանում, այլ մէկ և նոյն Որդին միածին՝ Բանն Աստուած Տէր Յիսուս Քրիստոսը, ինչպէս որ ի վերոպար մարգարէները Նրա մասին, և Ինքը՝ Յիսուս Քրիստոսը մեզ խրապոց և Հայրերի հանգանակը մեզ աւանդեց» (Ղազարեան, էջ 26: Յունարէն քնագիրը՝ *Acta Conciliorum Oecumenicorum* (ed. E. Schwartz, *Berolini et Lipsiae*), A, t. I, vol. I, pars II, էջ 129-30):

¹⁶ Պատրիարքի պատուիրակների առջև Եփեսիոսը պաշտպանում է Տիեզերածողովի հաւատոյ սահմանը՝ ցոյց տալով, որ այն հիմնուած է նախորդ երեք Տիեզերածողովների և Կիւրեղ Աղեքսանդրացու վարդապետութեան վրայ: Ըստ Եւթիմիոսի՝ Քաղկեդոնի բանաձեւն ուղղուած է քրիստոսաբանական այլնայլ թիւրմընդունմաների դէմ, նաեւ Նրանց՝ որոնք երկու բնութիւնների «շաղախի, շփոթի ու համաւորեան» (συνουσία) մասին են ցնորարանում: Որոնք ասում են, թէ աստուածային բնութիւնն ու մարմնի բնութիւնը մէկ բնութիւն են կազմել: Ըստ այսմ՝ այլեւս ո՛չ Քրիստոսի չարչարելիութիւնը կարող է պահպանել Նրա աստուածութեան անչարչարելիութեան պարճառով, ո՛չ Նրա անչարչարելիութիւնը՝ մարդկութեան չարչարելիութեան պարճառով: Արդ, ուղղախոհութեան այս նպատակով է, որ ժողովն իր սահմանին «երկու [բնութիւնների] մէջ» արտայայտութիւն է յաւելել ոչ թէ Քրիստոսին առանձնակի և ըստ մասերի բաժանելով, այլ նոյն Քրիստոսին [երկու բնութիւններից] իրաքանչիւրի մէջ և [երկու բնութիւններից] իրաքանչիւրը նոյն [Քրիստոսի] մէջ դասանելով: Ուստի եւ մենք, երբ լսում ենք, որ ժողովն ասում է «Քրիստոսը՝ երկու բնութիւնների մէջ», չենք հասկանում, թէ ժողովը Քրիստոսի բաղադրեալ Անձի մէջ բաժանում կամ հալում է ներմուծում, այլ իմանում ենք, որ ժողովը բնութիւնների փարբերութիւնն է նշմարում՝ ըստ Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ հայրապետի, որն ասում է. «Բնութիւնների փարբերութիւնը միութեան պարճառով չի վերանում» (Schwartz, էջ 43-4):

- ¹⁷ Եթեմիոսի վանքը գոյութիւն է ունեցել մինչեւ ԺԲ դար: Վերջին տարիներին կատարուել են հնագիտական պեղումներ, որոնք երեւան են հանել երբեմնի ծաղկուն վանքի մնացորդները:
- ¹⁸ Յետագայի Թալաս գիտաքաղաքն է, որի քրիստոնեայ բնակչութիւնը մինչեւ Ի. դարասկիզբ բաղկացած էր յոյներից ու հայերից: Եղեռնից յետոյ եւ մինչեւ 1950ականներ այստեղ դեռ ապրում էին սակաւաթիւ հայեր (Թ. Խ. Յակոբեան, Ս. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հոր. Բ., Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1988, էջ 392-3):
- ¹⁹ Աղանունին կարծում է, որ այս երեմիան նոյնական է երեմիա սարկաազի հետ, որն այլ աղբիւրների վկայութեամբ, Սաբասի օժանդակութեամբ մի վանք է հիմնել Կեդրոնի հեղեղատի հիպիսային կողմում: Աղանունու կարծիքով՝ երեմիայի այդ վանքը նոյնական է Անաստաս Հերապոլսեցու յիշատակած Սիմեոս վանքի հետ (Աղանունի, էջ 357-8): Սոյն ենթադրութիւններն ուշագրաւ են, սակայն կարօտ են յանելալ փաստարկների:
- ²⁰ Schwartz, էջ 105: Հետաքրքրական է, թէ Սաբայի վանք հայերի հոսքը որտեղի՞ց էր՝ ուղղակիօրէն հայկական տարածքների՞ց, թէ՞ Ս. Երկրում բնակչութիւն հաստատած հայ վանականներից: Կիւրեղ չի անդրադառնում այդ խնդրին:
- ²¹ Սա եկեղեցու վերածումն է մի քարանձաւ էր, որը Սաբային ցոյց էին տուել հրեշտակները: Այստեղից՝ «աստուածաշէն» անուանումը: Սաբա Սրբացեալի մայրավանքում քարանձաւ-եկեղեցին՝ նուիրում Ս. Նիկողայոս Աքանչեւագործին, պահպանուել է մինչեւ մեր օրերը:
- ²² Schwartz, էջ 117-8: Կիւրեղն այստեղ շօշափում է Երեքսրբեան երգի խնդիրը, որը մեր յօդածումն հնարատր չէ սպառնիչ ներկայացնել: Նշենք միայն, որ Փոտ պատրիարքը (858-67, 877-86)՝ հիմնուելով Անտիոքի պատրիարք Եփրեմի (527-546) հաղորդած մի տեղեկութեան վրայ, տեղեկացնում է, որ Երեքսրբեան երգն ի սկզբանէ ունեցել է երկու տարբերակ. Հռոմում ու Պոլսում այն երգն էն ի դէմս Ս. Երրորդութեան, իսկ Արեւելքում՝ ի դէմս Քրիստոսի՝ յանելով «որ խաչեցար վասն մեր» բառերը (PG 103, 957): Յետագայում Բիզանդիայում երկրորդ տարբերակը կապուել է Անտիոքի հակաքաղկեդոնական պատրիարք Պետրոս Թափիչի (465-6) անուան հետ եւ համարուել աստուածաշարժար մտայնութեան արտայայտութիւն: Ահա այդպէս Երեքսրբեանը մշտապէս աստուածաբանական քննարկման նիւթ է եղել քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական քրիստոնեաների միջեւ: Այս առումով ուշագրաւ է ՄՄ թիւ 7117 ձեռագիրը, որն ընդօրինակել է Թովմա Մեծօփեցին (ԺԵ. դար): Ձեռագիրը պարունակում է Երեքսրբեանի միջանի լեզուով թարգմանութիւններ, որոնց մէջ՝ հայատառ թուրքերէնով «Արքայուն», այսինքն՝ օրթոդոքս հայոց Երեքսրբեանը. «Սուրբ Աստուած: Սուրբ Հօր: Սուրբ Ամահ: Յիսուս, որ խաչեցար, ողորմեա մեզ» (H. Я. Марр, *Кавказский Культурный Мир и Армения*, ред. П. Мурадян и др.) (Ն. Յ. Մառ, *Կովկասի մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը*, խմբ. Պ. Մուրադեան եւ այլք), Երեւան, «Գանձասար» Աստուածաբանական Կենտրոն, 1996, էջ 279-80: Հետաքրքրական է, որ ուղղափառ հայերի երբեմն կիրառած այս տարբերակի մէջ առկա են «Յիսուս, որ խաչեցար» բառերը: Սրանից մի կողմից կապ է պահպանուել հայ առաքելական աւանդոյթի հետ, միա կողմից՝ բացառուել աստուածաշարժար մտայնութիւնը:

²³ Schwartz, էջ 117-8: Եփեմիոսի, Սաբբայի, Թէոդոսի, Յովհաննէս Լուսեանցի ու նրանց աշակերտների հակաքաղկեդոնական շարժման հանդէպ որդեգրած խիստ բացասական դիրքի եւ քաղկեդոնականութեան համար մղուած պայքարի վերաբերեալ յստակ վկայութիւնները անհիմն են դարձնում այն պնդումը, թէ նշեալ վանականներին «այն առեւտրային անձանք էին. վարդապետական իմաստներու տարբերութիւնները» (Աղանունի, էջ 374):

²⁴ Յովհաննէս Լուսեանցի հիմնած քարանձաւային այս վանքը բաւականին լաւ վիճակում պահպանուած է Կարահիսարի մերձակայքում՝ Կայիա-Թեփէ ժայռոտ բարձունքի վրայ (A. Μηλλάς, *Τραπεζούς Στα Ιχνη Των Μεγάλων Κομνήνων* (Է. A'-B'), Է. B', εκδόσεις Μίλητος [Ա. Միլաս, *Տրապիզոնը Մեծն Կոմնենոսների հետքերում*, Հտր. Ա-Բ), Հտր. Բ, Աթէնք, «Միլիտոս» Հրատ, 2008, էջ 477-85):

²⁵ Schwartz, էջ 105:

²⁶ H. Usener, *Vita S. Theodosii Abbatis a Theodoro ep. Scripta*, Բոն, 1890:

²⁷ Ուշագրաւ է Մանուկ Աբեղեանի դիտողութիւնն առ այն, որ յոյն եւ հայ վանականների ծիսական այս շփումներն իրենց դերն են խաղացել հայ հոգեւոր բարձրութեան ու շարականագրութեան զարգացման գործընթացում (Մ. Աբեղեան, *Երկեր*, Հտր. Գ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 528):

²⁸ Usener, էջ 20-1: Մէկ այլ նշանատու վարքաբան՝ Սիմէոն Մետաֆրաստը, որը Թէոդորոս Պատրագոս եւ Կիւրեղ Սկիֆապոլսեցու վարքերի հիման վրայ շարադրել է Աբբայ Թէոդոսի վարքի իր խմբագրութիւնը, նշում է, որ Կիւնովիար-խիսի հաստատած ժամերգութիւնների այս կարգը նրա վանքում պահուել է ընդհուպ իր ժամանակները, այսինքն՝ Ժ. դար (PG 114, 505-508): Սա նշանակում է, որ մինչեւ Ժ. դար Թէոդոսի վանքում եղել են նաեւ հայազգի միաբաններ:

²⁹ Schwartz, էջ 240: Սա միզուցէ Քսիմարա կամ Զիմարա գիւղն է (Ալէքի շրջան), որը յիշատակուած է Սեբաստիայի քառասուն մարտիրոս զինուորների («մանուկների») «Կտակում»՝ որպէս նրանցից մէկի՝ Ետիքիոսի հայրենի գիւղը (R. Knopf, *Ausgewählte Märtyrerakten*, Տիփինգէն, 1913, էջ 104):

³⁰ Schwartz, էջ 240-1: Ս. Թէոդոսի վանքն այսօր կանգուն է, ունի կանանց միաբանութիւն եւ յայտնի է որպէս ուխտավայր:

THE TESTIMONIES OF CYRIL OF SCYTHOPOLIS ABOUT ARMENIAN MONKS IN PALESTINE (V-VI CENTURIES)

(Summary)

GEVORG KAZARYAN

dngevorg@gmail.com

The Armenian religious presence in the Holy Lands dates back to the 4th-5th centuries, with Cyril of Scythopolis (524-560) being the main source on the presence of Armenian monks in the Holy Lands in the Early Christian period. The paper focuses on a number of Armenian monks who gave further impetus to a Christian presence in Palestine. Some of them had become abbots of non-Armenian monasteries; others had joined non-Armenian Christian convents. Euthymius the Great (377-473), for instance, was one of the founders of Palestinian monasticism, while Sophronius (†542), was the second abbot of the monastery founded by Theodosius Cenobiarch (423-529 A.D.). Still, others, like John Hesychast (454-559), lived in the monastery of Great Lavra. In certain cases the Armenian monks conducted the Divine service in Armenian.